

«ОУНІВСЬКІ ЯНИЧАРИ» ЧИ «КАНДИДАТИ НА ПРЕСТОЛИ»

Проблема взаємовідносин українського національного підпілля та греко-католицького духовенства залишається поза увагою сучасних науковців. Ця ситуація як в українській, так і польській історіографії зумовлена не лише складністю дослідження цього явища, відсутністю великої кількості джерел чи обмеженістю доступу до них. У загальних працях і окремих наукових роботах, присвячених історії УГКЦ, українсько-польським стосункам та національним рухам обох країн, це питання в більшості випадків розглядається як очевидне і таке, що не потребує особливих досліджень. Якщо одна сторона сприймає повне порозуміння і співпрацю цих двох сил як негатив, зосереджуючи основну увагу на участі українських священиків в антипольських акціях, то інша, як яскравий позитив, наголошуючи на особливій ролі УГКЦ у процесі формування української національної свідомості.

При цьому в наукових працях істориків обох країн відсутні будь-які сумніви щодо тісного взаємозв'язку греко-католицького духовенства і українського підпілля, а також спостерігається узагальнення оцінки позиції УГКЦ, як структурної одиниці, та рядового греко-католицького священства щодо найважливіших питань воєнних років. Перенесення до своїх студій закоренілих, відповідних до власної ідеології, штампів не становить особливих труднощів. Українцям лише потрібно замінити пару слів, щоб замість «колоборації» майоріло слово «патріотизм», замість «зради» — «любов до Батьківщини», а «оунівські яничари»¹ перетворилися в «кандидатів на престол»². В свою чергу, полякам — дописати до «з дитинства знайомих» тверджень «niestety»³. Прикметно, фактологічний матеріал на сторінках таких праць залишається той самий, різниться лише його трактування.

У свою чергу, національна і релігійна тотожність, яка була притаманна тим часам, має своє відображення і зараз в закоренілих поняттях «наша церква» чи «наш костюл». Тож не дивно, що конфесійна приналежність автоматично визначає сторону барикади, а священик будь-то римо-католицького чи греко-католицького обряду, якого було вбито відповідно українською чи польською боївками, трактується, як той, хто помер за свою Батьківщину та церкву. Парадокс очевидний: одна й та ж сама особа для одних вважається мучеником, а для інших, якщо не вбивцею, то вже напевно з префіксом анти-. Відхилення ж від такої односторонності викликає величезне здивування і поданий факт миттєво подається як виняток.

Нагальна потреба розв'язання різноманітних, часом нелегких, дилем, які стояли на порядку денному, змушувала греко-католицького священика сформулювати свою точку зору щодо конкретних подій та явищ тогочасного життя. За таких обставин позиція звичайних рядових греко-католицьких священиків була неоднозначною, що призводить до неможливості здійснення узагальнень і породжує низку суперечливих питань. Втім, при більш глибокому аналізі історичної літератури зразу ж кидається у вічі їх стандартний набір.

Щонайперше істориків обох країн цікавить питання вірогідності підбурення рядовими греко-католицькими священиками населення до антипольських акцій. Найчастіше в наукових працях польських істориків проявом національних

заховань, спрямовані чомусь проти поляків, вважається посвята греко-католицькими священиками пагорбів-пам'ятників загиблих українців у 1919 р., а також патріотичні промови на українській мові на якусь історичну річницю. Хоч не можна заперечити, в деяких випадках, вони знаходили плідний ґрунт, і не один українець вступав до українського підпілля.

Своєрідним також є трактування польським підпіллям деяких проповідей як таких, що закликають до вбивства поляків: «...зараз надійшла пора до утворення України, якщо цього не використати, то вже ніколи не випаде така можливість...»⁴ чи «...аби наступні свята зустріли ми вже у вільній Україні...»⁵. Ці та інші приклади не залишають сумніву про те, що будь які відкриті національні прояви українців у цьому регіоні автоматично сприймалися польською стороною злочинними проти своєї держави, громадянами якої до війни вони вважались.

Потрібно підкреслити, що зазначені вище дії греко-католицького духовенства здійснювались в межах загальної політики УГКЦ у напрямку українізації своєї інституції, здійснення якої вповні стало можливе лише за лояльного ставлення німецької влади. «У всіх греко-католицьких церквах львівської архієпископії, а частково і в перемишльській з'явилися на найвидніших місцях, часто на великому престолі чи на царських воротах «тризуби» — герби української державності, жовто-блакитні прапори, а при читанні літургійних книг щораз частіше чути переклад з старослов'янської мови на сучасну українську»⁶. Керівництво УГКЦ водночас не лише дало дозвіл, але й стимулювало участь свого духовенства в політичному житті краю. А вже згадані пам'ятки-могили, за свідченнями ксьондза С. Бізуня, насипались за підтримкою митрополита А. Шептицького, який видав листа дотичного цього питання в «Українських вістях»⁷. Тож не дивно, що багато хто з греко-католицького духовенства брали активну участь у посвяті цих пагорбів. Також дехто із них ввійшли до УЦК на різних рівнях, де займалися питаннями культури, освіти й опіки над українським населенням.

Заслугує на особливу увагу свідчення єпископа В. Урбана: «в 1943 р. один священик в деканаті Чорткова у розмові з польським ксьондзом Я. Смутком стверджував, що вбивство поляка не є тяжким гріхом, бо відповідає загальному психозу мордування. Інші священики з Лемківщини наголошували, що в польсько-українських стосунках у минулому поляки здійснили «багато кривд» українцям і для того вони мусять «вирізати польський народ»⁸. У рапортах АК існує інформація про священика Б. Паланські з Монастериська коло Львова, який у проповідях підкреслював: «забити поляка не гріх, то те саме зробила св. Ольга...»⁹. У своїх спогадах Д. Конечна, описуючи антипольську акцію в селі Корощатин, зазначає: «чула, як говорили вдома, що бандою тією керував молодий священик греко-католицького визнання з нашого Монастериська, прізвища його не пам'ятаю...»¹⁰.

У листі до митрополичої курії про події 1942–1944 рр. в південно-східній частині Станіславського деканату о. В. Гарчинський оповідає про проповідь пароха села Микуличина о. Лусьова¹¹, який «виголосив на амвоні, що прийшов час, щоб поляків викинути за Краків і Варшаву, заборонив продавати полякам, говорячи що поляк і жид то є то саме...»¹². Тут ми бачимо радше спробу виправдання вбивств, ніж заклик до них, а також пропагування інших методів боротьби, які б змусили польське населення залишити відповідну місцевість.

Єдиний, нам відомий, виступ, що його можна було б трактувати як заклик до конкретних дій, то є проповідь каноніка-василіянина¹³ на цвинтарі Золочева під час Зелених свят 16 червня 1943 р.: «Прийшли ми не молитися на гробах наших помордованих, але зложити клятву, щоб помститися за їх смерть. Мордували їх поляки. Треба вимести звідси те варшавське сміття. Та

земля мусить бути українською...»¹⁴. Щоправда, рапорт, який міститься в документах Комендатури округу Львів АК докладно не дає інформації, хто були ті помордовані.

У спогадах сучасників тих подій, а також архівних матеріалах містяться свідчення про зміну польським населенням римо-католицького обряду на греко-католицький в роки найбільшого розмаху українсько-польського конфлікту¹⁵. Основним найдієвішим переконанням при обставинах, що склалися, було трактування цих дій як можливість спасіння свого життя та майна. Найчастіше така акція зміни обряду завершувалася перенесенням метрик з римо-католицького костюлу до церкви, здійсненням певної оплати та відповідним записом греко-католицького священика в парафіяльних книгах.

У листі до митрополичої курії латинського обряду від 24 квітня 1944 р. о. С. Станкевіч описує іншу ситуацію в місцевостях Сернки Долішні і Бурштин: «Парафіяни, що залишилися, в страху за своє життя почали домагатись зміни обряду. Здійснили напад на мою плебану і силою відібрали метрикальні книги парафіяльного уряду Сернків Долішніх і перевезли до парафіяльного уряду обряду греко-католицького в Сернках Середніх... Заяви людей подані до Крайстауптмансхафту в Бережанах з метою зміни обряду не були задоволені з причин військових подій. Складали вони і без того присягу: на вірність українського народу і греко-католицької релігії...»¹⁶.

Польське підпілля занепокоївшись такими подіями, зосередило свої сили на пояснюючу роботу між людьми, постійно підкреслюючи, що «банди УПА не жаліють таких (особи, які змінили обряд — *Авт.*), а падає на них ганьба відступництва і відповідальність за свій крок в майбутньому»¹⁷. В околиці Велдіжа в ситуацію навіть втрутилась німецька влада, наказавши анулювати вже здійснені зміни, повернути внесені кошти і суворо заборонити будь-які дії у цьому напрямку¹⁸, хоча про факти конкретних покарань греко-католицького духовенства чи когось з населення нічого не відомо. Треба також зазначити, що районом найбільшого поширення даної акції була Станіславщина, а особливо Калуський повіт. В звіті ОУН за період з 10 по 20 травня 1944 р. відповідальність за явище зміни обряду покладається на польську інтелігенцію: «польська верхівка пустила поголоску, що провід укр[аїнських] партизан видав наказ вирізати всі мішані подружжя. Тепер мішані подружжя передають свої метрики укр[аїнським] священикам зі словами: якщо моя мама українка, чому я не можу бути українкою...»¹⁹. В архівних документах знайшли своє підтвердження також випадки, коли навіть поляки-колоністи, які прибули з заходу і завжди становили опору Католицької церкви на цих теренах, бажали перенести свої метрики до греко-католицьких приходів. «Одначе наші священики їх не прийняли, приймають лише тих, які рахуються, так би сказати, поляками з власної роботи, це такі поляки, котрі дім провадять по-українськи і мають подружні зв'язки з українцями...»²⁰. В результаті зусиль польського підпілля, німецької влади, а також неоднозначної позиції греко-католицького духовенства, акція за свідченням Делегатури польського уряду «залишилась без значних результатів»²¹. У той же час, можливість такого трактування зміни обряду духовенством чи самими вірними дає яскраве підтвердження ототожнення національної і релігійної приналежності в цьому регіоні.

Чи можна говорити про безпосередню участь греко-католицьких священиків у антипольських акціях? Так, але скоріше як виключення, ніж правило. Підтвердженнь цих фактів дуже мало. Перш за все, це інформація про вже згаданого вище молодого священика греко-католицького визнання з Монастериська, якого, за свідченням Д. Конечної, населення підозрювало в керівництві антипольською акцією в с. Корощатині²². У рапорті АК від 23 липня 1943 р. знаходимо: «поляки, які мешкають в Радехові, Стоянові, Холойові і

Грабовий отримали вироки смерті або наказ залишити «Українські галицькі землі» — на вибір за підписом ОУН. Керівником українського підпільного руху в тих краях є греко-католицький священик [Я.] Мурович з Нестаничів»²³. Згадується також особа священика Семенського²⁴ з району Рогатина, який «має на сумлінні 30 вбивств»²⁵.

Проживаючи в одній місцевості, між духовними особами різних обрядів час від часу виникали суперечки стосовно меж свого впливу серед населення, що інколи переростали в справжню ненависть. Тому не дивно, що існують факти особистої помсти греко-католицьких священиків римо-католицьким шляхом намовляння цивільного населення на вбивство свого «суперника». Свідченням цього є, наприклад, смерть ксьондза М. Душенько в Висоцько в ніч з 2 на 3 вересня 1943 р.²⁶

У листі до митрополичої курії в Любачові Й. Качоровський, римо-католицький ксьондз з парафії Вовків, висуває звинувачення в своїм арешті місцевим греко-католицьким священикам, вважаючи що це була «лише політична помста»²⁷. Проте за офіційною версією причиною його арешту стала несплата контингенту²⁸. Мали місце під час війни аналогічні приклади щодо греко-католицького духовенства.

Правдивість двосторонніх звинувачень важко встановити, оскільки представники як греко-католицького, так і римо-католицького обрядів, зазвичай, перебуваючи на стороні свого народу, в більшості випадків ставились з недовірою один до одного. Якщо ж не давати оцінки таким подіям, автоматично привертає увагу дослідника першочерговість особистого, а потім вже національного факторів.

Порівнюючи кількість учасників зазначених вище подій з офіційними даними — 2298 греко-католицьких священиків та 7 єпископів, які працювали на теренах Львівської, Перемишльської, Станіславської дієцезій та Апостольської Адміністрації Лемківщини станом на 1937 р.²⁹, можна зробити, на наш погляд, відповідні висновки. Кількість греко-католицького духовенства, що брала участь у антипольських акціях — наперекір поширеним міфам — була незначна. І навіть, якщо мати на увазі неможливість опрацювання деяких матеріалів в Україні, все таки можна припустити, якби це явище було масовим, то хоча б АК чи УПА у своїх рапортах, але не обминули б їх своєю увагою.

Натомість яскраво характеризує тогочасну ситуацію, проведене під егідою Делегатури уряду на край, таємне дослідження позиції українського духовенства щодо польської держави та її майбутнього. «Політичний вивід з 20-ма греко-католицькими священиками з різних парафій Східної Малопольщі, показав, що лише 2-є серед зазначеної кількості дотримуються антипольських поглядів. Досить поширеною була відповідь такого роду: нехай хто хоче той і буде, якби лише то була християнська держава»³⁰.

Не кожна людина в той час могла витримати величезного морального тиску, коли ідея, якій посвячували життя, набирала зовсім іншого забарвлення. Часто виступаючи організаторами патріотичних гуртків чи організацій на терені своєї парафії, ряд священиків зіткнувся з величезними сумнівами щодо правильності своїх дій. За даними польського підпілля о. М. Соловей з с. Вільшаник коло Самбора — організатор націоналістичної антинімецької партизанки в своєму регіоні, покінчив життя самогубством, не змігши змиритись зі зміною напрямку українського руху проти поляків³¹.

На протипагу існують також інші факти: «На зібрані українців в будинку Сокаля заступник бургомістра Л. Шимчишин закликав вислати молодих поляків на роботи до Німеччини, а старих — замкнути до єврейського гетто. Супроти цього категорично виступив священик [М.] Стечишин, який не дозволив продовжити агітацію і змусив заступника бургомістра залишити три-

буну»³². В свою чергу в Куропатниках Бережанського повіту місцевий греко-католицький священник свою недільну службу присвятив питанню польсько-українського братерства, наголошуючи на необхідності співпраці і взаємної любові обох народів³³. Така сама проповідь мала місце в Бишках³⁴, Жидачові³⁵, Коровниках³⁶, Чорному Острові³⁷.

Греко-католицький священник парафії Маркова М. Щуровський після жорстокого вбивства свого товариша римо-католицького ксьондза о. М. Ференца в січні 1944 р., відправив урочисту службу за його душу і за всіх вбитих поляків, а потім залишив село зі словами: «не хочу серед бандитів помирати. Шкода моєї 30-літньої праці...»³⁸. Подальша доля о. М. Щуровського не відома.

Архівні матеріали рясніють свідченнями, що говорять про участь греко-католицького духовенства в похованнях римо-католицького кліру та польського населення, яке загинуло в ході антипольської акції. І навіть, якщо в деяких місцевостях це був єдиний представник духовенства, хто міг би здійснити обряд поховання, а при подібних обставинах можна припустити беземоційне виконання свого обов'язку, то в більшості випадків такої потреби не існувало за наявності в околицях представника Римо-католицької церкви. «Панахиду проводив я і о. Бабин, греко-католицький парох з Пустиня, який плакав в голос...» — описує о. Є. Венгжина поховання ксьондза Й. Гжешовського³⁹. Нерідко саме від греко-католицьких священників керівництво Римо-католицької церкви дізнавались про долю свого духовенства⁴⁰.

Мали місце також випадки врятування життя полякам українськими священниками. Наприклад, ксьондз парафії у Вербівцю Е. Бутра залишився живим завдяки попередженню місцевого греко-католицького священника⁴¹. Інколи римо-католицьким духовенством такі попередження не були враховані з причин недовіри до своїх братів іншого обряду або простого браку часу. «Ще за свого життя, ксьондз [А.] Джизга розказав мені за кілька днів перед своєю смертю, що греко-католицький парох з Сороцко порадив йому як найшвидше виїхати з Сороцко. Ксьондз [А.] Джизга вирішив це зробити, але вже не встиг, загинув мученицькою смертю...»⁴². В 6 серпня 1944 р. в Балигороді сотня «Бурлаки» розстріляла 42 поляків. Інші, перебуваючи в костьолі, unikнули смерті лише за заступництвом українського священника Оленко⁴³.

Ксьондза Л. Маколондру під час антипольської акції в селі Красне в ніч з 16 на 17 березня 1944 р. переховував місцевий греко-католицький священник, який заспокоював втікача словами: «не знаю чи ксьондза в мене не вб'ють, але найперше мусять убити мене»⁴⁴. За тих же обставин вдалося врятуватись ксьондзу парафії Заздрість Теревельського деканату, який майже цілий 1943 р. ночував на греко-католицькій плебані⁴⁵.

У листі о. З. Бармінського до митрополичої курії в Любачові, де містяться подробиці смерті о. В. Білінського знаходимо інформацію про греко-католицьку монахиню (ім'я в документі не подається), що нав'язала таємні контакти з римо-католицьким костьолом в Бережанах і не раз попереджувала «поляків перед нападами, які загрожували їм зі сторони українців»⁴⁶.

У Щирцю розміщувалося так зване українське керівництво боротьби з поляками на львівському терені. До комітету, керованим директором школи Сеньюта, входили: Деревацькі, вчитель; Книш, бургомістр Щирцю; д-р. І. Книш, лікар; Властевецькі, начальник суду; магістр Сегер, адвокат; В. Турковит, керівник молочарні; Кулик, начальник повіту. 26 липня 1943 р. цей комітет ухвалив вимордувати поляків в околицях. Єдиний хто висловив протест на знак цієї акції, як зазначається в рапорті АК, був місцевий греко-католицький священник⁴⁷.

Можливо всі ці явища і можна пояснити деякою мірою впливом офіційної позиції ієрархії ГКЦ, їх послань і закликів, але, обмовимося, — дуже мінімальною. Не завжди послання охоче сприймалося духовенством, інколи священники

зачитували лише уривки з них, які вибирали на свій розсуд, багато звернень було конфісковано німцями. Тай деякі свідчення лояльного ставлення до поляків, закликів до взаємопорозуміння датуються раніше, ніж офіційні перестороги Львова щодо участі в актах терору. Наприклад, «греко-католицький священник Кнік⁴⁸ в Любині, який перед війною був арештований за приналежність до ОУН, під час проповіді, виголошеної між 20–25 грудня 1942 р., закликав людей до братерства і співпраці з поляками. Також підкреслював, що поляки і українці — два слов'янські народи, у яких один ворог»⁴⁹. Це не єдиний приклад неадекватної, на думку польського підпілля, поведінки греко-католицького духовенства. Ксьондз Й. Марціняк, якого арештували в Сваричові 1943 р. за підозрою у зв'язках з польським підпіллям, був звільнений в результаті заступництва місцевого греко-католицького пароха, в той час на церкві було написано гасло: «ані одного яйця, ані одного літра молока для поляків»⁵⁰.

Чим же можна пояснити таку різницю в поглядах і діях? На позицію греко-католицьких священників вливало багато різноманітних факторів: виховання, власні переконання, принципи, середовище в якому вони знаходилися, обізнаність чи необізнаність у реаліях тогочасного життя, владна політика, а також позиція самого національного руху. Використання їхнього авторитету серед українського населення не завадив би ні одній політичній силі. Переконливо свідчить про це, наприклад, рапорт перемишльського округу ОУН-Б за 25 жовтня — 25 листопада 1943 р., де поряд з іншими даними подається опис перебування двох українських місіонерів з Жовкви в с. Коровники. Один з них — до незадоволення членів ОУН — говорив: «...є організації, які виступають проти нашої католицької церкви і в своїх часописах проповідують якусь автокефальну церкву на чолі з патріархом в Києві. Хочуть якогось спеціального укр[аїнського] Бога. Це є нікчемна горстка людей, які хочуть в нікчемний спосіб зрадити батьківську віру. З цими людьми треба вести безпощадну боротьбу...». У рапорті наголошувалося на потребі звернути особливу увагу на місцевого пароха о. [В.] Прокопова, який у своїх проповідях стверджував, що «поляк-католик ближчий нам, ніж українець-православний»⁵¹.

Вищезгаданий рапорт свідчить не лише про пильний контроль українським підпіллям за словами і діями духовенства, а й про спроби використання релігійного фактору для поширення свого впливу серед населення краю. Хоча за рішенням надзвичайного собору ОУН (серпень 1943 р.) український національний рух ставив перед собою, поряд з іншими, мету боротися «за свободу переконань, віри і світогляду, за вільне визнання та виконання культів, що не суперечать суспільній моралі...»⁵², вибір тактики українським підпіллям щодо релігійної політики в більшості випадків залежало від конфесійної ситуації в конкретному регіоні. В той час, коли в Галичині поширювалися листівки, в яких наголошувалося на особливому благословенні ОУН митрополитом Андреем Шептицьким»⁵³, а в пропагандистських виступах підкреслювалося національний характер УГКЦ, на інших українських етнічних землях використовувалась більш дієві, на думку українського підпілля, для цих територій засоби впливу. Тож не дивно, що в регіонах, де переважало українське православне населення, активно пропагувалося гасло єдиної національної церкви, якою, звичайно, мала стати православна автокефальна церква з центром у Києві. Підтвердженням цього є хоча б популярна брошура «Українська церква за яку ми боремося», рекомендована керівництвом ОУН для пропагандистської роботи в «православних регіонах»⁵⁴. Така невідомо значна позиція українського підпілля часто не знаходила розуміння в лоні УГКЦ, особливо серед представників її окцендинтального (латинського) напрямку.

Майже в кожному організаційному чи пропагандистському звіті ОУН міститься аналіз позиції духовенства щодо українського підпілля та його діяльності. В організаційному звіті Надрайону «СКОБ»⁵⁵ ОУН-Б, листопад 1943 р., за підписом «Надрайоновий Провід Євген», автор зазначає: «Духовенство до руху ставиться частково позитивно (постільки в нього вимагають) — момент який, на мою думку, заслуговує особливої уваги — *Авт.* ...другі не рішучо, треті крайньо ворожо. Трьох священників з рай. Ч: 2. підозрівається як донощиків...»⁵⁶. А в Звіті з вишкільно-пропагандистської праці того ж надрайону «СКОБ» за той же місяць листопад 1943 р. знаходимо: «Молоде священиство — прихильне нам, старше не стоїть в опортуністичному таборі, держиться засади «моя хата з краю». Одначе на пропозиція наших людей відправити Богослужбу в наші Великі Дні не відмовляються...»⁵⁷. Наведена розбіжність оцінок повністю відображає неоднозначність позиції греко-католицького духовенства в тогочасних умовах. Аналіз звітів ОУН також дає можливість простежити еволюцію відносин духовенства УГКЦ і українського підпілля протягом Другої світової війни. Вони пройшли складний шлях від заперечення церквою потреби в існуванні радикального національного руху до розуміння в останні роки війни, що підпілля стало єдиною примарною надією у темряві більшовицького майбутнього.

Українське підпілля ніколи не випускало з свого поля зору греко-католицьке духовенство і не один раз приймало кардинальні міри щодо священників, які виступали на захист поляків. «о. [С.] Хорошевич, греко-католик, парох села Жабоча, за приязнь з польським ксьондзом під час вечірньої служби 6 травня 1943 р. був сам замкнутий в церкві, яку потім облито бензином і священика живцем спалено»⁵⁸. Інформація ксьондза Й. Анчарського про вбивства не відповідних вимогам українського підпілля греко-католицьких духовних підтверджуються іншими джерелами. З вказаної вище причини був страчений, наприклад, у Яворівському повіті о. Крушинський⁵⁹. Департамент інформації Делегатури уряду Речі Посполитої на край подає дані про вбивство в перших днях листопада 1944 р. в селі Черніхів Тернопільського повіту українського священика Василика⁶⁰ «за пропольську позицію»⁶¹.

Польське підпілля, враховуючи роль греко-католицького духовенства в українському суспільстві, в свою чергу, також прагнуло використати їхній авторитет. При цьому було застосовано різноманітний спектр методів. Керівництвом польського національного руху були здійсненні спроби впливу на українських священників як за допомогою пропаганди, наприклад, через «Польсько-український голос»⁶², так і шляхом фізичних розправ.

Страх перед смертю можливо і не виправдовує певні дії людини, якщо звичайно сприймати ситуацію через призму високої моралі, але з позиції реалій буденного життя така оцінка автоматично зазнає сумнівів. За таких обставин важко розмежувати вчинки греко-католицького духовенства з власних переконань і волі від тих, що здійсненні під жорстким тиском. Єдине, що не залишає сумніву, це загальний страх смерті: «...переодягнутись в жіноче убрання і прийти до українського парохства»⁶³ аби запитати поради, що робити далі... Зраділи, що я живий, заспокоїли та запевняли мене, що я в них у безпеці, але насправді відчував, самі бояться, переночував, отримав сігса⁶⁴ 120 злотих, до торби їжу і раненько відвезли мене на передмістя Теревовлі в тому ж самому жіночому одязі», — оповідає про своє спасіння римо-католицький священик Ф. Наперач⁶⁵.

Неоднозначність позиції УГКЦ щодо антипольських акцій, складність її оцінки за тогочасних військових умов та існування закоренілих стереотипів у сучасній як українській, так і польській історіографії, ускладнюють здійснення однозначних, чи скоріше — певних уніфікованих висновків. Бачення рядового

священика українсько-польського протистояння було неоднозначне і залежало від шерегу різноманітних факторів: виховання, власних переконань, принципів, середовища, в якому вони знаходилися, обізнаності чи необізнаності в реаліях тогочасного життя, владної політики, а також позиції самого національного руху. Священики УГКЦ виступали як високоосвічений прошарок суспільства, в деяких випадках, єдиний представник української інтелігенції на селі, який сприяв формуванню національної свідомості українців краю — через школу, щонедільні служби т. д. І саме через них прості люди, в простих словах отримували інформацію з навколишнього «цивілізованого» світу, а як її трактувати вони вирішували самі, в більшості, здійснюючи це через призму своїх переконань.

¹ Див.: Дмитрук К. Безбатченки: Правда про участь українських буржуазних націоналістів і церковних ієрархів у підготовці нападу фашистської Німеччини на СРСР. — Львів, 1972. — 221 с.

² Зінко В., о. Ще кандидати на престол // Світло. — 2001. — № 9. — жовтень. — С. 368–370.

³ «На жаль» — переклад з польської мови.

⁴ Archiwum Aktyw Nowych (далі — AAN). — Delegatura Rządu RP na Kraj. — sygn. 202 / II — 53. — k. 52.

⁵ Ibidem. — k. 59.

⁶ Ibidem. — sygn. 202 / I — 56. — k. 27.

⁷ Bizuń S. Historia krzyżem znaczone. Wspomnienia z życia Kościoła katolickiego na Ziemi Lwowskiej 1939–1945 / opr. ks. J. Wołczański. — Lublin, 1993. — S. 112.

⁸ Urban W. Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939–1945. — Wrocław, 1983. — S. 31.

⁹ AAN. — Armia Krajowa. Komenda Obszaru Lwów. — sygn. 203 / XV — 41. — k. 82.

¹⁰ Konieczna D. Karczowani // Karta. — № 8. — S. 60.

¹¹ Ініціали встановити не вдалося.

¹² Fragment pisma ks. Walentego Garczyńskiego o wydarzeniach z lat 1942–1944 w południowo-wschodniej części dekanatu Stanisławów, [Dełatyn 1944 r. — JW] // *Wołczański J., ks. Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymsko-katolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. Materiały źródłowe.* — Cz. 1. — Kraków, 2005. — S. 365.

¹³ *Василіяни* — члени чернечого ордену, що сповідував правила життя св. Василя Великого. Виник у зв'язку з реформою Й. Рутського на початку XVII ст. у греко-католицькій церкві. В 1939–1946 рр. василіяни діяли в Галичині й Закарпатті; *канонік* — загальна назва священнослужителів.

¹⁴ AAN. — Armia Krajowa. Komenda Obszaru Lwów. — sygn. 203 / XV — 41. — k. 52.

¹⁵ Ibidem. — Delegatura Rządu RP na Kraj. — sygn. 202 / I — 37. — k. 4.

¹⁶ Pismo ks. Stanisława Stankiewicza o sytuacji w parafiach Sarnki Dolne i Bursztyn, Bursztyn 24. IV. 1944 r. // *Wołczański J., ks. Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymsko-katolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945.* — S. 318–319; *Anczarski J., ks. Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej.* — Lwów-Kraków, 1998. — S. 405–406.

¹⁷ AAN. — Delegatura Rządu RP na Kraj. — sygn. 202 / II — 53. — k. 39.

¹⁸ Ibidem. — sygn. 202 / III / 121. — k. 25.

¹⁹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі — ЦДАВО України). — Ф. 3833, оп. 1, спр. 132, арк. 72.

- ²⁰ Там само. — Ф. 3836, оп. 1, спр. 2, арк. 96.
- ²¹ AAN. — Delegatura Rządu RP na Kraj. — sygn. 202 / I — 37. — k. 66.
- ²² *Konieczna D.* Karczowani // Karta. — № 8. — S. 60.
- ²³ AAN. — Armia Krajowa. Komenda Obszaru Lwów. — sygn. 203 / XV — 39. — k. 43.
- ²⁴ Ініціали встановити не вдалося.
- ²⁵ Ibidem. — sygn. 203 / XV — 41. — k. 120.
- ²⁶ Pismo ks. Emila Kobierzyckiego z relacją o zamordowaniu przez ukraińskich nacjonalistów ks. Michała Duszenki w parafii Hallerczyn, Opole 24. IX. 1947 r. // *Wolczański J., ks.* Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymsko-katolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. — S. 60–61; *Anczarski J., ks.* Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej. — S. 296.
- ²⁷ Pismo ks. Józefa Kaczorowskiego z relacją o represjach ukraińskich urzędników względem parafii rzymskokatolickiej Wołków, Wołków 20.X.1942 r. // *Wolczański J., ks.* Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymsko-katolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. — S. 133.
- ²⁸ *Контингент* — натуральний податок, який стягувався німецькою окупаційною владою з українського населення.
- ²⁹ Kościół Katolicki w Polsce 1918–1990. Rocznik statystyczny / red. dr. L. Adamczyk, ks. prof. W. Zdaniewicz. — Warszawa, 1991. — S. 131.
- ³⁰ AAN. — Delegatura Rządu RP na Kraj. — sygn. 202 / III — 121. — k. 79.
- ³¹ Ibidem. — sygn. 202 / III / 25. — k. 17.
- ³² Ibidem. — sygn. 202 / XV — 27. — k. 156.
- ³³ AAN. — Armia Krajowa. Komenda Obszaru Lwyw. — sygn. 203 / XV — 40. — k. 27.
- ³⁴ Ibidem. — Delegatura Rządu RP na Kraj. — sygn. 202 / XV — 28. — k. 18.
- ³⁵ Ibidem. — sygn. 202 / XV — 27. — k. 128.
- ³⁶ *Motyka G.* Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953. — Warszawa, 2002. — S. 403.
- ³⁷ AAN. — Delegatura Rządu RP na Kraj. — sygn. 202 / II — 53. — k. 70.
- ³⁸ Pismo ks. Antoniego Kani z relacją o mordach ukraińskich nacjonalistów w parafii Markowa, Huta Nowa 4. II. 1944 r. // *Wolczański J., ks.* Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymsko-katolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. — S. 296.
- ³⁹ Pismo ks. Eugeniusza Węgrzyna OFM Cony z relacją o zamordowaniu przez ukraińskich nacjonalistów ks. Józefa Grzesiowskiego w Pistyniu, Wleń 1947 r. // *Wolczański J., ks.* Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymsko-katolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. — S. 312.
- ⁴⁰ Fragment pisma greckokatolickiego ks. Teofila Łucyka z relacją o uprowadzeniu przez ukraińskich nacjonalistów ks. Włodzimirza Siekierskiego w parafii Koszlaki, [Skałat luty 1945 r. — JW] // *Wolczański J., ks.* Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymsko-katolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. — S. 148–149.
- ⁴¹ *Szetelnicki W.* Terembowla Kresowy Bastion wiary i polskości. — Wrocław, 1992. — S. 237.
- ⁴² Pismo ks. Jana Ferensa w sprawie zamordowania przez ukraińskich nacjonalistów ks. Adama Drzyzgi, [bmr] // *Wolczański J., ks.* Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymsko-katolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. — S. 443 або *Szetelnicki W.* Terembowla Kresowy Bastion wiary i polskości. — Wrocław, 1992. — S. 230.
- ⁴³ *Motyka G.* Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności etnicznej, państwowej i religijnej // Tygiel narodowy. — S. 403; ініціали встановити не вдалося.

- ⁴⁴ Urban W. Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939–1945. — S. 114.
- ⁴⁵ Ibidem. — S. 136.
- ⁴⁶ Pismo ks. Zigmunta Barmińskiego z relacją o napadzie i zamordowaniu przez ukraińskich nacjonalistów ks. Władysława Bilińskiego, Nowy Sącz 15. I. 1948 r. // *Wolczański J., ks. Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymsko-katolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945.* — S. 122.
- ⁴⁷ AAN. — Armia Krajowa. Komenda Obszaru Lwyw. — sygn. 203 / XV — 39. — k. 44.
- ⁴⁸ Ініціали встановити не вдалося.
- ⁴⁹ AAN. — Delegatura Rządu RP na Kraj. — sygn. 202 / XV — 27. — k. 90.
- ⁵⁰ Urban W. Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939–1945. — S. 64.
- ⁵¹ ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 1, спр. 131, арк. 10; *Motyka G.* Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności etnicznej, państwowej i religijnej // *Tygiel narodyw.* — S. 403.
- ⁵² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 1, оп. 23, спр. 523, арк. 8–23.
- ⁵³ *Зінченко А.* Румунський окупаційний режим у Подністров'ї в роки Другої світової війни // *Київська старовина.* — 2000. — № 2. — С. 124.
- ⁵⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3833, оп. 1, спр. 201, арк. 23–41.
- ⁵⁵ Назва надрайону, адміністративної одиниці ОУН. Для назви використана абревіатура одного з девізів ОУН «Сильно! Красно! Обережно! Бистро!». Ця абревіатура і досі використовується як привітання серед членів української молодіжної організації «Пласт».
- ⁵⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3836, оп. 1, спр. 1, арк. 34–38; *Archiwum Wschodnie.* — sygn. M / II / 30 / 2. — k. 37.
- ⁵⁷ Там само. — Арк. 39–42; *ibidem.* — k. 42.
- ⁵⁸ Urban W. Droga krzyżowa Archidiecezji Lwowskiej w latach II wojny światowej 1939–1945. — S. 33; *Anczarski J., ks.* Kronikarskie zapisy z lat cierpień i grozy w Małopolsce Wschodniej. — S. 307.
- ⁵⁹ *Motyka G.* Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności etnicznej, państwowej i religijnej / *Tygiel narodyw.* — S. 403; ініціали встановити не вдалося.
- ⁶⁰ Ініціали встановити не вдалося.
- ⁶¹ AAN. — Delegatura Rządu RP na Kraj. — sygn. 202 / III / 86. — k. 34.
- ⁶² «Польсько-український голос» — видавництво, створене польським підпілля для проведення агітації серед української інтелігенції. «...Видавництво «Польсько-український голос» на даний час знаходиться в друці 1-й номер в накладі 3000 екземплярів... Просимо про надіслання нам адрес всіх українських парохів...» / *Див.: AAN.* — Delegatura Rządu RP na Kraj. — sygn. 202 / II — 71. — k. 80.
- ⁶³ Парафія — нижча самоврядна церковна одиниця, що має свою церкву, виконавчі органи релігійної громади і священнослужителів.
- ⁶⁴ «близько» — переклад з латинської мови.
- ⁶⁵ Pismo ks. Franciszka Napieracza z relacją o napadach i mordach przez ukraińskich nacjonalistów w parafii Iwanówka, Lwów 25. III. 1944 r. // *Wolczański J., ks.* Eksterminacja narodu polskiego i Kościoła rzymsko-katolickiego przez ukraińskich nacjonalistów w Małopolsce Wschodniej w latach 1939–1945. — S. 450.